

UOT 739.2

Rayihə Şaiq qızı Məmmədli
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası.
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-poçt: rayiha_m@yahoo.com

QƏDİM AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİ NÜMUNƏLƏRİNİN BƏDİİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Məqalədə Qədim Azərbaycanın zərgərlik sənətindən bəhs edilir. Funksional təyinatı olan torevtikadan və silah sənətkarlığından fərqli olaraq, zinət əşyaları bədii metalın sırf dekorativ – yəni bəzək üçün nəzərdə tutulmuş “qoludur”. Bir qayda olaraq, zinət əşyalarına əsrlər boyu istifadə olunan, spirallardan, romblardan, üçbucaqlardan, dalğalı xətlərdən, şəbəkələrdən və digər həndəsi fiqurlardan ibarət ornamentlər tətbiq edilirdi. Bədii metalda həndəsi motivlərlə yanaşı, təsviri motivlər də aydın görünür. Onların arasında zoomorf təsvirlər bədii stilizasiya səviyyəsi ilə seçilir. Azərbaycanın qədim bəzək əşyalarının faktiki materiallarının təhlili antik dövrdə bədii metal sənətkarlarının incə zövqündən və yüksək texnoloji ustalığından xəbər verir.

Açar sözlər: bəzək əşyaları, talisman, ornament, spiral, medalyon.

Bəzək əşyaları həmişə bədii metalın ən diqqətçəkən növlərindən biri olub. Metalın meydana gəlməsi ilə ortaya çıxan müxtəlif zərgərlik nümunələrinin tədqiqi daha əvvəl bir çox zərgərlik nümunələrinin sehri (qoruyucu) funksiyasını yerinə yetirdiyini göstərir. Funksional təyinatı olan torevtikadan və silah sənətkarlığından fərqli olaraq, zinət əşyaları çox zaman bədii metalın sırf dekorativ – yəni bəzək üçün nəzərdə tutulmuş “qolu”na aid edilir.

Metalın yaranması ilə bağlı meydana çıxan müxtəlif bəzək əşyalarının tədqiqi onların böyük əksəriyyətinin ilkin vaxtlarda magik (qoruyucu) funksiya daşdığından xəbər verir. Daha sonra onlara uğur, var-dövlət, xoşbəxtlik və s. gətirən çoxlu sayda fetişlər əlavə olunur.

Kiçik metal məmulatların qoruyucu və ovsunlayıcı funksiyası tədricən dekorativ xüsusiyyətlər əldə edərək, bir insan üçün eyni zamanda həm talismana, həm də bəzək əşyasına çevrilirdi. Tunc və dəmir dövrlərində zərgərlik məmulatlarının hazırlanması üçün əsasən mis və tuncdan (sürmədən) istifadə edilirdi.

Ustalar – qədim zərgərlər müxtəlif ərintilərin xüsusiyyətlərini yaxşı mənimsəmiş və onlardan müxtəlif zərgərlik məmulatları düzəltmişlər. Bəzək əşyaları hazırlanması üçün sürmədən, eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində isə dəmirdən də istifadə edilirdi. Qədim Azərbaycan ərazisində həmişə sürmə və mis ehtiyatları olub. Bəzək əşyaları üçün istifadə edilən qalay isə Ön Asiyadan və Yaxın Şərqdən gətirilirdi. Metaldan bəzək əşyalarının hazırlanması sənəti

metal emalı sahəsindəki bir sıra zəruri ardıcıl proseslər – əritmə, metal və xəli-tələrin tökülməsi, döymə, oyma, basma, cilalama və s. ilə bağlı idi. Qəlibləri yaratmaq məqsədilə daşdan istifadə olunurdu.

Bəzək məmulatlarının hazırlanmasında ən çox yayılmış texnoloji proses məhsulun ən kiçik detallarının tökülməsinə imkan verən mum modeli idi. Bu texnologiya ilə hazırlanmış mum modeli yalnız bir tökmə üçün kifayət edirdi və buna görə də belə modellər üzrə hazırlanan zəngin ornamentlərlə bəzədilmiş mürəkkəb formalı məmulatlar bir-birinə oxşayırdı, amma eyni zamanda, onların hər biri kiçik fərqləndirici xüsusiyyətlərə malik idi.

Məzmunu və formasına görə müxtəlif olan metal zinət əşyaları və onların detalları bəzək məmulatlarının istehsalı və istifadəsinin geniş şəkildə çiçəkləndiyindən xəbər verir. Eyni zamanda, bu tapıntılar qədim azərbaycanlılar arasında estetik normaların və zəngin zərgərlik ənənələrinin inkişafının göstəricisi-dir. Zoomorf obrazlar və heyvan detalları şəkildə müxtəlif bəzək əşyaları təkcə maddi mədəniyyətin zənginliyini və ya dəfn edilmiş şəxsin sosial vəziyyətini deyil, həm də bu və ya digər tarixi dövrdə Azərbaycan ərazisində hakim dini-ideoloji baxışları əks etdirir. Bir qayda olaraq, öküz, maral, keçi, at və ya quşun stilizasiya edilmiş fiqurları həmin əşya sahiblərinin totemik təsəvvürlərinə əsaslanır. Sırğalarda, biləzıklərdə, gicgahdan asılan medalyonlarda, sikkələrdə və üzüklərdəki müxtəlif heyvanlar və ya onların hissələrinin əks olunduğu kiçik zoomorf detallar şər qüvvələrin və ya ölümün qarşısını alan amulet və qoruyucu funksiyasına xidmət edirdi.

Metal bəzək əşyalarının üzərinə basılan və döyülən heyvan və ya quş təsvirləri son tunc və erkən dəmir dövrlərində Azərbaycan bədii metal sənətkarları arasında bədii-üslub ənənələrinin, peşə bacarıqlarının və estetik meyarların inkişafından xəbər verir.

Zinət əşyalarına, bir qayda olaraq, əsrlər boyu işlənmiş və cilalanmış spiral-lardan, romblardan, üçbucaqlardan, dalğalı xətlərdən, şəbəkələrdən və digər həndəsi fiqurlardan ibarət ornamentlər əlavə edilirdi. Bədii metalda həndəsi motiflərlə yanaşı təsvirlər də aydın görünür ki, onların arasında zoomorf motivlər bədii üslublaşdırma səviyyəsinə görə fərqlənir. Qədim Azərbaycanın bir çox bölgələrinin əhalisi təbiət qüvvələrinə və təbii ünsürlərə sitayiş edirdi. Zərgərlər öz dünyagörüşlərinə əsaslanaraq, bu və ya digər dərəcədə öz inanclarını əks etdirən simvolik ornamental obrazlar yaradırdılar. Belə ki, qədim zamanlarda keramika və metal məmulatların üzərində dalğalı xətlər çaya işarə idi. Gicgahdan və sinədən asılan dəyirmi medalyonlar günəşi əks etdirir və onun müdafiəsinin simvolu idi. Üçbucaq ilahi üçlüyü, paralel xətlər şumlanmış və əkilmiş münbit torpağı və s. ifadə edirdi.

Müxtəlif növ qəbirlərdə skeletlərin müxtəlif yerlərində metal zinət əşyaları aşkar edilmişdir. Skelet üzərindəki bəzək məmulatlarının aşkarlanma topoqrafiyası onların məqsəd və simvolikasına aydınlıq gətirir.

"Zərgərlik məmulatlarının obrazlı ifadəlilik vasitəsi kimi əvvəldən formaların plastikası seçilmişdi ki, onların həlli səthi modelləşdirməyə əsaslanırdı" (7, 12).

Belə səthi modelləşdirmənin parlaq nümunəsi Xanlardan (indiki Göygöl rayonu) tapılmış bürünc gicgah medalyonlarıdır. Aşağı relyefdə, basma metodu ilə işlənmiş xaçşəkilli motiv günəş başlanğıcını və onun himayəsini simvollaşdırır. Uclarında haçalanan xaç şüaları bir növ svastika əmələ gətirir. Svastika işarəsi ilə dekorativ başlanğıcın birləşməsi həmin motivi və medalyonun özünü dekorativ xüsusiyyətlərə malik özünəməxsus talismana çevirir.

"Lakin qədim ustalar əsas diqqəti bəzək əşyalarının magik-dini əsasına yönəldirdilər. Təbii materiallardan hazırlanan məhsullar tədricən öz yerini metal bəzək əşyalarına verirdi, magik məna da onlara ötürülürdü, bu semantika insanların özləri, təbiət və kainat haqqında olan mifoloji fikirləri əks etdirirdi" (5, 12).

Azərbaycanın qədim bəzək məmulatının faktiki materialının təhlili qədim dövrdə bədii metal ustalarının incə zövqündən və yüksək texnoloji məharətindən xəbər verir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2001.
2. Əfəndi R.; Əfəndi T. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı, 2002
3. Бретаницкий Л.С. и Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана. М., 1976.
4. Маммадли Р.Ш. Древний художественный металл Азербайджана // Lətif Kərimov adına Azərbaycan xalçası və xalq tətbiqi sənəti Dövlət muzeyi elmi əsərlərinin toplusu. Bakı. 2010.
5. Садыхзаде Ш.Г. Древние украшения Азербайджана. Баку: Ишыг, 1971.
6. Садыхзаде Ш.Г. Классификация украшений Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа // МКА, 1973, т.7 (на азерб. яз.).
7. Садыхова С.Ю. Взаимовлияния ювелирного искусства Азербайджана со странами Ближнего и Среднего Востока. Автореферат диссертации. Баку: ЭЛМ, 2011.